

MODERNİZASIYA, POSTMODERNİZM VƏ DİN: YENİ ÇAĞIRIŞLAR VƏ İMKANLAR

*s.f.d. Asəf Qanbarov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun
Dinşünaslıq kafedrasının baş müəllimi
asefganbarov@ait.edu.az*

XÜLASƏ

Bu məqalədə din sosiologiyasının aktual problemlərindən olan din və modernlik münasibətləri nəzəri baxımdan tədqiq edilmişdir. Məqalənin əsas məqsədi modernizasiya prosesinin və postmodernizmin dinə təsirlərinin müəyyənəndirilməsi təşkil edir. Bu məqsədlə, ilk növbədə, modern cəmiyyətin əsas xüsusiyyətləri – rasionallaşma, fərdiyyətçilik, sənayeləşmə, institusional diferensiasiya prosesləri şərh edilmiş və modernləşmənin dinə təsirləri çoxyönlü təhlil edilmişdir. Modernizasiya prosesi - ənənəvi aqrar cəmiyyətdən müasir industrial cəmiyyətə tarixi keçid dövrü, həmçinin ictimai sistemin yeniləşməsinə yönəlmiş texnoloji, iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi dəyişikliklərin məcmusundan ibarətdir. Ümumilikdə, modernləşmə ilə din arasındakı münasibətlərin dörd istiqaməti fərqləndirilir: dünyəviləşmə, adaptasiya, mühafizəkarlıq və yenilik. Dinin tənəzzülü mənasına gələn dünyəviləşmə din ilə modernlik arasındakı münasibətlərin, sadəcə, bir istiqamətini təşkil edir və cəmiyyətin modernləşməsi zəruri olaraq dinin əhəmiyyətini itirməsi və dünyəviləşmə ilə nəticələnmişdir. Həmçinin qeyd edilməlidir ki, müasir dövrdə postmodernizm cərəyanının inkişafı rəşional və dəqiq elmi metodlara söykənməyən dini və mistik ideyaların də müasir dünyada özünə yer tapması üçün münasib zəmin yaradır. Beləliklə, dini şüur da postmodern cəmiyyətdə alternativ dünya-görüşləri kimi getdikcə canlanmağa başlayır.

Açar sözlər: modernizasiya, din, rasionallaşma, sekulyarizasiya, postmodernizm.

Giriş

Modernləşmə prosesi və din münasibətləri din sosiologiyasının aktual problemlərindən biridir. Qeyd edilməlidir ki, din sosiologiyasının müstəqil elm kimi inkişaf etməsinin bir səbəbi də məhz modern cəmiyyətdə din institutunun yeri, rolu və gələcəyi ilə bağlıdır. Buna görə də modernləşmənin dinə təsirlərini

təhlil edən çoxlu tədqiqat həyata keçirilmiş, bu mövzuda məqalələr və müstəqil əsərlər yazılmışdır. Modern cəmiyyətdə din mövzusunda həsr olunan bu məqalədə nəzəri baxımdan din və modernlik münasibətlərinin hərtərəfli tədqiqi nəzərdə tutulmuşdur. Məqalənin əsas məqsədini modernizasiya prosesinin və postmodernizmin dinə təsirlərinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Bu məqsədlə, ilk növbədə, modern cəmiyyətin əsas xüsusiyyətləri təhlil edilmiş və qərbrəmərkəzli modernləşmə nəzəriyyəsinin, o cümlədən modernləşmənin dinə təsirinin tənqidi-təhlilinə önəm verilmişdir. Məqalədə, həmçinin postmodernizm anlayışının mahiyyəti izah edilmiş və postmodern cəmiyyətin dini inancılar üçün yaratdığı çağırış və imkanlardan bəhs edilmişdir.

Modernizasiya prosesinin mahiyyəti

Modernizasiya prosesi – ənənəvi aqrar cəmiyyətdən müasir industrial cəmiyyətə tarixi keçid dövrü, həmçinin ictimai sistemin yeniləşməsinə yönəlmiş texnoloji, iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi dəyişikliklərin məcmusu kimi başa düşülür. Latın dilindən götürülmüş “modernus” termini ilk dəfə V əsrdə xristian əqidəsi ilə qədim politeist dinləri fərqləndirmək məqsədilə işlədilmişdir (Cevizci 2002, 715). Avropada inkişaf etmiş modernləşmə prosesinə isə yaxın tarixlərdə – təxminən, XVI – XVIII əsrlərdən etibarən başlandıqı qəbul edilmişdir. Arnold Toynbi (1889-1975) Qərb dünyasında modernliyin başlanğıcını XV əsrdən etibarən, Atlantik okeanı sahillərində yerləşən Avropa ölkələrində təşəkkül tapdığını irəli sürmüşdür. M. Veber isə hesab edir ki, modernlik XVI əsrdə protestantlığın yayılması, bu dinin fərddiyyətçi və rasionallıq etikasının təsiri ilə inkişaf etmişdir. Bəzi sosioloqlar isə modernliyi, sadəcə, ənənəyə qarşı tənqidi mövqe, rasionallıq, humanizm və azadlıq tələbləri ilə deyil, XVIII əsrdə ortaya çıxan Maariflənmə hərəkatı və Böyük Fransa inqilabı (1789) ilə əlaqələndirirlər (Furseth, Repstad 2011, 145). Müasir dövrdə isə modernlik bütün dünyanı təsiri altına almış və qlobal xarakterə malik olan fenomendir. Bir çoxları, hətta modern cəmiyyətin, artıq geridə qaldığını irəli sürür və sənayesəvə cəmiyyət, postmodern cəmiyyət, postkapitalist cəmiyyət, yaxud bilik cəmiyyətindən bəhs etməyə başlayıblar (Giddens 2010, 9-10).

Renessansdan etibarən inkişaf etməyə başlayan və xüsusilə də XVIII əsr Maarifçilik hərəkatı ilə sürətlənən modernləşmə prosesi özünəməxsus həyat tərzini olan “modern cəmiyyəti” meydana gətirmişdir. Modern cəmiyyət termini sənaye inqilabından sonra yaranan, sosial mobilliyin və dəyişikliklərin davamlı xarakter daşdığı və əsasən, şəhərlərdə formalaşan yeni cəmiyyət tipini ifadə edir. Ənənəvi aqrar cəmiyyətlərdən fərqli olaraq, modern cəmiyyət yüksək səviyyədə institusional diferensiasiya (ictimai institutların fərqliləşməsi) və

ixtisaslaşma ilə səciyyələnir. Modernləşmə prosesində cəmiyyət rasionel prinsiplərə əsasən təşkilatlanmışdır. Modern cəmiyyətdə sosial fəaliyyət ənənəyə və ya dini ehkamlara söykənmir. Bu cəmiyyətlərdə, adətən, ənənəvi dini icmaların strukturunun parçalanması, kollektiv şüurun zəifləməsi və fərdiyyətçiliyin artması müşahidə olunur. Modernləşmə nəticəsində cəmiyyətin ənənəvi-dini bağlılıqları əhəmiyyətini itirir, beləcə cəmiyyət nisbətən dünyəviləşir və siyasi müstəvidə dövlətin dindən ayrılması prosesi sürətlənir (Kirman 2009, 114).

Modernləşmə nəzəriyyəsinin əsas müdafiəçilərindən biri olan U.Rostov sənayeləşmədən öncə mövcud olan bütün cəmiyyətləri ənənəvi (modern olmayan) cəmiyyət kimi xarakterizə etmişdir. O, ənənəvi cəmiyyət dedikdə, aralarındakı bəzi fərqlərə baxmayaraq, məhsuldarlığı aşağı olan, köhnə texnologiyalardan istifadə edən və kommunikativ vasitələrin az inkişaf etdiyi aqrar cəmiyyətləri nəzərdə tutmuşdur. U.Rostov hesab edirdi ki, bütün cəmiyyətlər tarixi qanunauyğunluq olaraq, beş iqtisadi mərhələdən keçməlidir: *ənənəvi cəmiyyət, dirçəlişin ön şərtləri, dirçəliş, texnoloji inkişaf, yüksək kütləvi istehlak* (Slattery 2014, 313). Lakin U.Rostovun təklif etdiyi strukturalist inkişaf modeli biristiqamətli tarixi progressivizmi və iqtisadi inkişafın Qərbi Avropa modelini əsas aldığına görə tənqid edilmişdir. Belə ki, cəmiyyətlərin yuxarıda göstərilən mərhələlərə görə inkişaf etməsinin zəruri olmadığı, hər iqtisadi dəyişikliyin inkişafa aparmadığı, Qərbi Avropa iqtisadi inkişaf modelinin dünyanın digər ölkələri üçün meyar hesab edilməsinin qərbmərkəzli düşüncənin məhsulu olması bu tənqidlərin bəzi nümunələrini təşkil edir.

Modern cəmiyyətin əsas xüsusiyyətləri

Modernləşmə və modern cəmiyyət dedikdə nə başa düşülməlidir? Bunu aydınlaşdırmaq üçün sosioloqlar modern cəmiyyətlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Beləliklə, modern cəmiyyətlərin əsas xüsusiyyətləri arasında rasionallaşma və ya ağıla etimad, sosial diferensiasiya, tərəqqiyə və azadlığa inanmaq, plüralizm və sekulyarizasiya (dünyəviləşmə) xüsusi olaraq vurğulanmışdır (Wallis, Bruce 1992, 11). Həmçinin, bunlara dini doqmalara əsaslanan həqiqətlərin rədd edilib, ağıla əsaslanan həqiqətlərin varlığına etimad göstərməyi də əlavə etmək mümkündür. Belə ki, modernlik düşüncəsi mütləq həqiqətlərin varlığını qəbul edir, lakin bu həqiqətlərin ənənəvi dinlərin təqdim etdiyi metodlarla deyil, yalnız ağıla əsaslanan metodlarla əldə edilməsinin mümkünlüyünü iddia edir.

Modern cəmiyyəti ənənəvi ictimai quruluşdan fərqləndirən digər cəhətlərdən biri də sosial dəyişikliklərin sürəti və əhatəliliyidir. Belə ki, modern cəmiyyətlərdə ənənəvi cəmiyyətlərlə müqayisədə sürətli sosial dəyişilmə və

sosial mobillik müşahidə edilir. Bu dəyişikliklər elmi-texnoloji, iqtisadi, siyasi və digər ictimai sferalarda çox aydın nəzərə çarpır və demək olar ki, ictimai həyatın bütün sahələrinə yayılmışdır. Müasir dünyada beynəlxalq münasibətlər və ölkələrarası siyasi-iqtisadi əlaqələr genişləndikcə, sosial dəyişilmə dalğaları bütün dünyanı əhatə etməyə başlayır və beləliklə, modernləşmə prosesi qloballaşma xarakteri qazanır (Giddens 2010, 14). E. Qiddens “*Modernliyin nəticələri*” adlı kitabında əhatə dairəsi geniş olan və sürətli dəyişikliklərin baş verdiyi modern cəmiyyətdə risk faktorunun yüksəldiyini, bir sözlə, modern cəmiyyətin risk cəmiyyəti olduğunu qeyd edir (Giddens 2010, 115). Modern cəmiyyət, həmçinin ictimai struktur, iqtisadi sistem və sosial institutlar cəhətdən kapitalist cəmiyyətdir.

Yuxarıda modern cəmiyyətə xas olan bir çox ümumi xüsusiyyətlərdən bəhs edildi. Qeyd edilməlidir ki, müasir dünyada modern cəmiyyətlərin müxtəlif növləri mövcuddur və onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Modern cəmiyyətin daha yaxşı anlaşılması üçün bu xüsusiyyətlərdən bəziləri, məsələn, sosial diferensiasiya, rasionallaşma, sənayeləşmə, fərdiyyətçilik və digər xüsusiyyətlər aşağıda ətraflı nəzərdən keçirilmişdir.

Sosial diferensiasiya

Sosial diferensiasiya prosesi ənənəvi cəmiyyətlərdə bir ictimai institutun (məs.: din, yaxud ailə) yerinə yetirdiyi funksiyaların və rolların modern cəmiyyətdə bu sahədə ixtisaslaşmış fərqli ictimai institutlar tərəfindən həyata keçirildiyini nəzərdə tutur; məsələn: modern cəmiyyətlərdə təhsil, səhiyyə, siyasət və ictimai nəzarəti təmin edən fərqli ixtisaslaşmış institutlar inkişaf etmişdir. Halbuki, ənənəvi cəmiyyətlərin əksəriyyətində bütün bu funksiyaları din institutu həyata keçirirdi. Sosial diferensiasiya prosesinin başqa bir örnəyini isə ailə institutu təşkil edir. Belə ki, ailə institutunun iqtisadi (istehsal edən), təhsil və ictimai nəzarət funksiyaları modern cəmiyyətdə fabriklərə, təhsil qurumlarına və hüquq-mühafizə orqanlarına keçmişdir (Wallis, Bruce 1992, 12). Modern cəmiyyətlərdə sosial fərqliləşmə nəticəsində ailə, iqtisadiyyat, siyasət, din, təhsil kimi ictimai institutlar bir-birindən müstəqil sferalara bölünmüşdür.

Rasionallaşma

Modernləşmənin digər mühüm xüsusiyyəti insanların düşüncə və davranışlarında meydana gələn rasionallaşma prosesidir. Rasionallaşma ağıl və məntiqin hakim olduğu düşüncə tərzidir. Maariflənmə dövrünün rasionallıq fəlsəfəsi ilə güclənən bu tendensiya təbiətüstü, din ilə əlaqəli doqmatik düşüncənin əhəmiyyətini itirdiyi, elmi metodların və praqmatik düşüncə tərzinin yayılması prosesini ifadə edir. Rasionallaşma və zəkanın üstünlüyünə duyulan qüvvətli inam maarifçilik ideyasının təməlini təşkil edirdi (Hamilton 1992, 21-

22). Modernlik və rasionallıq arasındakı əlaqələri dərinlən təhlil edən M. Veber düşünür ki, rasionallaşma prosesi insan həyatının bütün sahələrində ənənəvi normalara və ya xarizmaya söykənən dəyərlərin tərk edilməsi, ictimai fəaliyyətdə hesablılıq və sistemli nəzarət şəklində təzahür edir (Kirman 2009, 115).

Rasional düşüncənin meydana gəlməsi, bəzi alimlərə görə, daha qədim dövrlərə gedib çıxır. Belə ki, P. Berger iddia edir ki, yəhudi-xristian dininin monoteizm təlimi rasionallaşmanın inkişafı üçün münasib zəmin hazırlamışdır. Bu təlimdə, ilk növbədə, paqanizmdən fərqli olaraq, dünyəvi olandan fərqliləşmiş və dünyadan təcrid edilmiş fəvqəltəbii tanrı ideyası təqdim edilmişdir. Belə olan təqdirdə, insanlar gündəlik həyatda fəvqəltəbii qüvvədən müstəqilləşmiş, rasionallığa və məntiqə əsaslanan düşüncə və fəaliyyət sferasına daxil olmuşlar. Beləliklə də, yəhudi-xristian dinləri istəmədən belə, rasionallaşma və dünyəviləşməyə səbəb olmuşdur (Wallis, Bruce 1992, 14).

M. Veber modernləşmənin gətirəcəyi fəsadlara da öncədən diqqət çəkmişdir. O, modernləşmə və rasionallaşma barəsində neqativ fikirlərini bu şəkildə ifadə etmişdir: “Modernləşmə özü ilə həyatın məqsədinin yox olmasını (nihilizm), politeist dəyərlərin sonu gəlməyən konfliktlərini və bürokratiyanın dəmir qəfəsini gətirir. Rasionallaşma dünyanı daha nizamlı və təhlükəsiz hala gətirir, amma o, dünyanı mənalı (həyatı məqsədli və yaşamağa dəyərli) etmir” (Bocock 1992, 257).

Sənayeləşmə və urbanizasiya

Modern cəmiyyət yüksək səviyyədə sənayeləşmiş (industrial) cəmiyyətdir. Sənayeləşmiş cəmiyyətdə insan əməyi ilə yanaşı, avtomatlaşmış və mexaniki istehsal üsulları bərqərar olunmuşdur. Sənayeləşmiş cəmiyyətin ən bariz xüsusiyyətlərindən biri işləyən əhəlinin əksəriyyətinin aqrar təsərrüfatda deyil, fabrik-zavodlarda, dövlət qulluğunda və biznes sektorunda çalışmasıdır. İstehsalda modern texnologiyaların tətbiqi insanların həyat tərzində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuş və ümumi əhəlinin rifah səviyyəsinə müsbət təsir göstərmişdir (Giddens 2009, 116). Sənayeləşmə modern cəmiyyətin əsas xüsusiyyətlərdən biri olduğu üçün, adətən, modern cəmiyyəti sənaye cəmiyyəti adlandırmışlar.

Sənayeləşmə, eyni zamanda, urbanizasiya (şəhərləşmə) prosesinin inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, sənaye mərkəzlərinin şəhərlərdə yerləşməsi kənd əhalisinin şəhərlərə köçməsinə şərtləndirir, beləliklə də şəhərlər böyüyərək qəsəbələrini və ətraf regionları tərkibinə qatır.

Millət-dövlət siyasi quruluşu

Modern cəmiyyətin digər xüsusiyyəti isə siyasi sistemdə baş verən dəyişikliklərlə əlaqədardır. Məlum olduğu kimi, ənənəvi cəmiyyətlərdə hakimiyyətin əhalinin adət-ənənələrinə, həyat tərzlərinə və dünyagörüşünə təsiri az olmuşdur. Əhalinin əksəriyyəti mərkəzdən uzaq, yarımüstəqil ucqar əyalətlərdə və kəndlərdə yaşayırdılar. Buna görə də siyasi dəyişikliklərin mədəni sferaya təsirləri məhduddu idi. Sənayeləşmə prosesi, əhalinin əsasən şəhərlərdə cəmləşməsi, sosial dəyişikliklərin sürətlənməsi, kütləvi kommunikasiya vasitələrinin yayılması və digər modern tendensiyalar millətçilik zəminində birləşən cəmiyyətlərin inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, ilk millət-dövlət siyasi rejimi məhz sənaye cəmiyyətlərində meydana gəlmişdir. Millət-dövlətlər dəqiq müəyyənləşdirilmiş sərhədlərlə bir-birindən ayrılmış, siyasi baxımdan təşkilatlanmış cəmiyyətlərdən meydana gəlmişdir. Bu dövlətlər öz ərazilərində yaşayan vətəndaşların sosial-mədəni həyatına total şəkildə təsiretmə gücünə malikdir. Günümüzdə modern cəmiyyətlərin, demək olar ki, hamısı millət-dövlətlərdən ibarətdir (Giddens 2009, 117).

Tarixdə ilk totalitar dövlətlər də məhz müasir dövrdə, millət-dövlətlərin imkanlarından istifadə edərək yaranmışdır. Şübhə yoxdur ki, despotizm modern dövrdən əvvəllər də mövcud olub, amma faşizm kimi totalitar rejim məhz modern dövrdə qurulmuşdur. Üstəlik, totalitarizm despotizmdən çox qorxulu bir rejim kimi xarakterizə edilir. Totalitar siyasi rejimlər millət-dövlətin siyasi, hərbi, ideoloji güclərini yüksək dərəcədə səfərbər edə bilir. Bu səbəbdən, XX əsr totalitar dövlətlərin başladığı iki dünya müharibəsi ilə yadda qalmışdır. Yüz milyondan çox insanın həlak olduğu bu dünya müharibələri, şübhəsiz ki, modernliyin fəsadlarından bəzilərini təşkil edir (Giddens 2010, 15-16).

Fərdiyyətçilik

Modernliyin xüsusiyyətləri arasında fərdiyyətçilik mühüm yer tutur. Fərdiyyətçilik, geniş mənada, fərdin əhəmiyyətini və mənfəətini vurğulayan fikirləri və prinsipləri ehtiva edir. Fərdiyyətçilik – müstəqil və rəşional fərdin cəmiyyət və dövlət qarşısında prioritetliyini vurğulayan və bütün ictimai institutların əsas məqsədinin fərdin qorunması olduğunu irəli sürən ideologiyadır. Doğrudur, fərdi mənfəətlərin həddən artıq vurğulanması birmənalı qarşılanmamışdır; məsələn: tanınmış amerikalı sosioloq Robert N. Bellah (1927-2013) iddia edir ki, fərdiyyətçi meyillərin artması ilə cəmiyyətin əxlaqi bütünlüyü zəifləyir və ictimai problemlər getdikcə çoxalır. Modern paradıqmada fərdiyyətçiliyin həddən artıq önə çəkilməsi eqoist insan tipinin, yəni həyatın məqsədini maddi uğurda, rifahda və gündəlik zövqlərdə görən insanın əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur (Kirman 2009, 116).

Modern cəmiyyətdə din də fərdiyyətçi tendensiyadan təsirlənmişdir. Belə ki, din artıq fərdin həyatının özəl bir sahəsini təşkil edir. Modern cəmiyyətdə dini həyat sürmək zərurət deyil, əksinə, din tərcih məsələsinə çevrilmişdir (Wallis, Bruce 1992, 13).

Modernizasiya və din münasibətləri

Modernizasiya prosesi cəmiyyətin elmi-texnoloji bazasının inkişafına, sosial-iqtisadi rifahın artmasına bir çox danılmaz töhfələr vermişdir. Lakin bu prosesin doğru qiymətləndirilməsi üçün, eyni zamanda, ictimai inteqrasiyanı təmin edən orta q dəyərlərin və fərdin mənəvi ehtiyaclarının da diqqətə alınması lazımdır. Modernizasiyanı bu cəhətdən təhlil etdikdə nəzərə çarpır ki, rasionallaşma, fərdiyyətçilik və dünyəviləşmə tendensiyası ənənəvi dini dünyagörüşün nisbətən zəifləməsinə və dini inamların artıq tərcih halına gəlməsinə səbəb olmuşdur. Buna görə də modern cəmiyyətlərin bir çoxunda mənəvi böhranlar çoxalmış və insanlar alternativ mənəviyyat axtarışlarına yönəlmişlər. Bunun nəticəsidir ki, modern cəmiyyətlərdə hər keçən gün yeni dini cərəyanlar, yaxud ənənəvi dinlərdən fərqli dindarlıq formaları meydana çıxır. Modern cəmiyyətdə yeni dini cərəyanların artmasını məhz modern insanın mənəvi tələbatlarının təmin edilməsi ehtiyacı ilə izah edirlər (Kırman 2009, 114). Ümumilikdə, alternativ dini-mənəvi düşüncə sistemlərinə yönələn kütlələr spiritualist cərəyanlar adlandırılmışdır. Şübhəsiz ki, bütün dövrlərdə olduğu kimi, müasir dövrdə də, xüsusilə Avropa ölkələrində heç bir dini axtarışda olmayan, çox sayda ateist və aqnostiklər mövcuddur. Buna baxmayaraq, müasir dövrdə, eyni zamanda, heç bir dinə mənsub olmayan, amma spiritualist inanlı cərəyanların sayı getdikcə artır.

Din sosioloqu S.Bryus modernləşmənin dinə təsirlərinin bir çox istiqamətini göstərir; məsələn: müasir dövrdə dini müxtəlifliklərə qarşı dözümlülük yaranmışdır: insanlar bir tərəfdən, dini ortodoksallıqdan və ya mühafizəkarlıqdan nisbətən uzaqlaşmış, digər tərəfdən isə başqalarının dinə münasibətinə daha az müdaxilə etməyi prinsip halına gətirmişlər. Sonra, Tanrıya inam və ya inamsızlıq subyektivləşmiş və dini həyat şəxsi seçim halına gəlmişdir. S.Bryus iddia edir ki, cəmiyyət modernləşdikcə kilsə və məzhəb tərzindəki mühafizəkar dini qruplar fərdiyyətçi dini qruplar və cərəyanlarla əvəzlənir (Davie 2000, 93).

Xristianlıqla modernlik arasındakı münasibətlər, xüsusilə katolikliyin hakim olduğu ölkələrdə kəskin ideoloji mübahisələrin obyektinə çevrilmişdir. Bu mübahisədə sekulyar cəbhənin yanaşmasına görə, din keçmiş dövrlərin qalıdır, din geriliktir; modernlik isə zəkanın azadlığı və dinlərin irrasionallığından xilas olmaqdır. Lakin modernliklə dini qəti surətdə bir-birinə qarşı

qoymaqdan artıq imtina edilir. Dövrümüzün görkəmli fransız sosioloqu A.Torin qeyd edir ki, modernləşməni “*ruhani (dini) olandan rasionol olana keçid*” kimi xarakterizə edən ideoloji yanaşmalar reallığa uyğun deyil. Modernliyin inkişafı ilə cəmiyyətdə dinin əhəmiyyəti azalır, amma din tamamilə yoxa çıxmır. Qərb dünyasında hələ də ictimai həyatın ortaq dəyərlərə, xüsusilə də dindən irəli gəlmiş dəyərlərə söykəndiyi çoxluq tərəfindən etiraf edilir. A.Torin hesab edir ki, modernlik ənənəvi dini təsisatların gücünü azaltmış, digər tərəfdən isə ənənəvi təşkilatlanmış dinin xaricində yeni dini birliklərin və cərəyanların yaranmasına səbəb olmuşdur. O, yeni dini cərəyanların və sektaların yayılmasını modern cəmiyyətdə fərdlərin mənəvi-psixoloji tələbatının ödənilməsi ilə əlaqələndirir (Touraine 2016, 340). Buna görə də modern cəmiyyəti tamamilə dinə qarşı, dindən təcrid edilmiş bir cəmiyyət kimi xarakterizə etmək düzgün deyildir. Bu mənada, sekulyarizasiya nəzəriyyəsini müdafiə edənlər modernləşmə ilə din arasında birtərəfli səbəb-nəticə münasibətinin olduğunu düşünürdülər. Məlum olduğu kimi, sekulyarizasiya nəzəriyyəsi modernləşmə prosesi davam etdikcə, həm ictimai, həm də fərdi müstəvidə dinin tənəzzülə uğrayacağını nəzərdə tuturdu. Tanınmış amerikalı din sosioloqu P.Berger bu fikrə etiraz edərək, sekulyarizasiyanın ictimai qanunauyğunluq olmadığını, dinin nisbi zəifləməsi baş versə belə, eyni zamanda, müasir cəmiyyətdə müxtəlif dini və mənəvi hərəkatların, modernlik əleyhdarı fundamentalist cərəyanların yarandığını ifadə etmişdir. Eyni zamanda, modernləşmənin hər zaman dünyəviləşməyə səbəb olmadığı, dinin institusional və fərdi müstəvidə müasir cəmiyyətdə varlığını qoruyub saxladığını qeyd etmişdir (Berger 2002, 13-14).

İnkişaf və tərəqqi anlayışının tarixi postulat kimi qəbul edildiyi qərbmərkəzli nəzəriyyələrdə cəmiyyətin, bir qayda olaraq, ibtidailikdən tərəqqiyə doğru inkişaf etdiyi irəli sürülmüşdür. Qeyd edilməlidir ki, bu nəzəriyyədə Qərb mədəniyyətinin tarixi inkişaf təcrübəsi universallaşdırılaraq bütün cəmiyyətlərə şamil edilmişdir. Lakin belə ictimai inkişaf modelinin bəzi tarixi nümunələrinə təsadüf edilsə də, sonralar məlum olmuşdur ki, hər cəmiyyətin özünəməxsus inkişaf dinamikliyi vardır və ümumilikdə, tarixi proses birstiqamətli inkişaf xəttinə malik deyildir (Giddens 2010, 13). Avropada modernlik ilə din arasındakı münasibətləri təhlil edən Q.Deyvi qeyd edir ki, din ilə modernlik münasibətlərini izah edən yeganə “qərbmərkəzli nəzəriyyə” ola bilməz. Belə ki, modernləşmənin dünyəviləşməyə səbəb olması zəruri deyildir, çünki Qərb dünyasında belə bu mülahizə ilə ziddiyyət təşkil edən empirik sübutlar mövcuddur (Davie 2000, 105).

Digər cəhətdən isə modernləşmə prosesinin, sadəcə, iqtisadi dəyişikliklərlə əlaqələndirilməsi bu prosesinin siyasi, sosial və mədəni aspektlərini nəzərdən

keçirib doğru qiymətləndirilməsinə mane olur. Modernləşmə nəzəriyyəsini tənqid edən tədqiqatçılar modernləşmənin müxtəlif aspektlərini göstərmiş və alternativ modernlik anlayışını elmə daxil etmişlər; məsələn: iqtisadi modernləşmədən başqa siyasi, sosial və mədəni modernləşmə də bu prosesin müxtəlif istiqamətlərini təşkil edir (Kurt 2017, 224). Məhz bu səbəbdən, bəzi sosioloqlar sosial-iqtisadi yeniliklərin əxlaqi-mənəvi nəticələri nəzərə alınmadan sırf statistik cəhətdən yüksəlişini cəmiyyətin inkişafının adekvat göstəricisi hesab etmirlər.

Ümumilikdə, modernləşmə ilə din arasındakı münasibətlərin dörd istiqamətini fərqləndirmək mümkündür. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Dünyəviləşmə (sekulyarizasiya). Dinin tənəzzülü və ya ictimai əhəmiyyətini itirməsi;
- Adaptasiya. Yeni interpretasiyalar vasitəsilə dinin modernliklə uzlaşdırılması, islahatçılıq;
- Mühafizəkarlıq. Modernliyin rədd edilməsi, mühafizəkar həyata qapılmaq, fundamentalizm;
- Yenilik. Yeni dini hərəkatların və spiritualist cərəyanların meydana gəlməsi (Furseth, Repstad 2011, 154).

Deyilənlərdən aydın olur ki, dinin tənəzzülü mənasına gələn dünyəviləşmə din ilə modernlik arasındakı münasibətlərin, sadəcə, bir istiqamətini təşkil edir və cəmiyyətin modernləşməsi zəruri olaraq dinin əhəmiyyətini itirməsi və dünyəviləşmə ilə nəticələnir.

Postmodernizm və din

Postmodernizm – XX əsrin ikinci yarısında fəlsəfədə, incəsənətdə, ədəbiyyatda bütün formal qaydaları, ehkamçı prinsipləri inkar edən cərəyandır. Leksik mənada postmodernizm modernlikdən sonrakı deməkdir. XXI əsrin cəmiyyətlərini, adətən, postmodern cəmiyyət adlandırırlar. Bəs postmodern cəmiyyət hansı xüsusiyyətlərlə səciyyələnir?

Postmodernizm cərəyanı modernizmin qatı rasionlizminə etiraz kimi inkişaf etmişdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, rasionallığa və mütləq həqiqətin varlığına həddən artıq etimad göstərmək tendensiyası XX əsrin ortalarından etibarən zəifləməyə başlamışdır. Bu cərəyanın tərəfdarları həqiqətin nisbi olmasını və modern olan hər şeyin tərəqqiyə aparmadığını diqqətə çatdırırdılar. Postmodernizm düşüncəsində ağıl və rasionallığın həqiqətin tək mənbəsi olmasına etiraz edilir. Bunun yerinə fərqli metodların və dünyagörüşlərin öz arasında nisbi bir həqiqətə malik olması, rasion olmayan

inancların, simvolların və dünyagörüşlərin dəyərli olduğu vurğulanır (Furseth, Repstad 2011, 149).

E.Qiddens postmodernizm ideyasını təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, bu termin yalnız ədəbiyyat, rəsm, memarlıq və başqa incəsənət sahələri ilə məhdudlaşdırılmalıdır. Belə ki, modern cəmiyyətdən tamamilə fərqli, yeni postmodern cəmiyyətdən bəhs etmək mümkün deyildir. Doğrudur, müasir dövrdə epistemoloji müstəvidə mütləq həqiqət olan elmi bilikləri əldə etməyə inam azalmışdır. Lakin E.Qiddensə görə, elmi biliyə etimadın azalması modernizmdə də mövcud idi (Giddens 2010, 47). Bundan başqa, maarifçilik hərəkatında əvvəllər də mütləq həqiqətə inanmayan, nihilist ideyaların daşıyıcılarına rast gəlinmişdir. Belə ki, insan aqlının və zəkasının zəncirlərdən xilas edilməsinə çağırışlar edən maarifçilərdən bəziləri, nəhayət, aqlın üstünlüyündən şübhəyə düşmüşlər. Alman filosofu Yurgen Habermasın da vurğuladığı kimi, modernlik tamamlanmamış, lakin inkişaf etməkdə olan bir layihədir. Modernləşmə layihəsi getdikcə nöqsanlarını kəşf edərək yoluna davam edir.

Daniel Bell (1919-2011) müasir cəmiyyətləri xarakterizə etmək üçün postindustrial cəmiyyət terminini təqdim etmişdir. D.Bellə görə, müasir dünya XX əsrin sonlarından etibarən artıq postindustrial cəmiyyətdə yaşayır. O, bu cəmiyyətin səciyyəvi cəhətlərini – iqtisadi baxımdan istehsalat sөykənən sənayedən xidmət sektoruna doğru keçid; texnoloji baxımdan nəzəri elmin əhəmiyyətinin artması; sosial struktur baxımından isə yeni bir sosial sinfin – elm adamları və mütəxəssislərin aparıcı sosial sinif olması ilə xarakterizə edir. İndustrial (sənaye) cəmiyyətdə ən mühüm iqtisadi resurs sərmayə və mülkiyyət olduğu halda, postindustrial cəmiyyətdə bunun yerini nəzəri biliklər tutmuşdur. Beləliklə də elmi müəssisələr olaraq universitetlər sənaye mərkəzləri olan fabrik və zavodlardan daha əhəmiyyətli ictimai instituta çevrilmişdir (Bell 1973). Bəzi sosioloqlar nəzəri biliklərin bu mühüm rolunu nəzərə alaraq, müasir cəmiyyəti bilik cəmiyyəti adlandırırlar.

Postmodernizm düşüncəsini müdafiə edən görkəmli sosioloq Ziqmunt Bauman postmodernizmi “dünyanın sehrinin geri qayıtması” kimi nəzərdən keçirir (Bauman 2011, 46). Z.Bauman hesab edir ki, modernizmin dünyanı rasionallaşdırmaq və irrasional dünyagörüşlərini aradan qaldırmaq layihəsi reallaşmamışdır. Postmodernizmin plüralist dünyasında hər cür dünyagörüşlərinə yer verilir. Modernliyin əsas şüarları azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq idi; postmodern cəmiyyətdə isə azadlıq, müxtəliflik və dözümlülük əsas dəyərlər hesab olunur (Bauman 2003, 132).

Yuxarıdakı təhlillərdən aydın olduğu kimi, postmodernizm cərəyanı rasionallıq və dəqiq elmi metodlara söykənməyən dini, mistik, ezoterik biliklərin də müasir dünyada özünə yer tapması üçün münasib zəmin yaradır. Beləliklə,

dini şüur da postmodern cəmiyyətdə alternativ dünyagörüşləri kimi getdikcə canlanmağa başlayır. Lakin qeyd edilməlidir ki, bütün bilik formalarının nisbi həqiqət daşdığını iddia edən postmodernizm, dini dünyagörüşü də daxil olmaqla, hər şeyi nisbiləşdirir və mütləq həqiqət iddialarını rədd edir.

Nəticə

Modernizasiya prosesi, postmodernizm və din arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin təhlil edildiyi bu məqalədə dinin müasir cəmiyyətdə mühüm bir sosial institut olduğu və ümumilikdə modernliklə din arasında həlledilməz ziddiyyətlərin olmadığı nəticəsinə gəlinmişdir. Müasir cəmiyyət dinin ənənəvi formalarında – dini təşkilatların rolu, əhəmiyyəti, dini davranış və şüurun intensivliyi və xarakterində mühüm dəyişikliklərə səbəb olsa da, bu dinin tamamilə tənəzzülünə gətirib çıxarmamışdır. Bu, ilk növbədə, modernliyin müxtəlif formalarının, alternativ modernliklərin olmasından, həmçinin modernliyin dinə təsirlərinin çoxyönlü olması ilə bağlıdır. Belə ki, modernləşmənin dinə təsirlərinin dörd istiqaməti – dünyəviləşmə, adaptasiya, mühafizəkarlıq və yenilik onu göstərir ki, dinin tənəzzülü modernizasiya prosesinin dinə təsirinin yalnız bir istiqamətini təşkil edir. Odur ki, modernlik din institutu qarşısında həlledilməz çağırış, dinin zəruri tənəzzülü mənasına gəlməməlidir. Eyni zamanda, qeyd edilməlidir ki, postmodernizm cərəyanının inkişafı modernliyin səciyyəvi cəhətlərindən biri olan rəsonalizmin zəifləməsinə səbəb olmuş, bu da dini düşüncənin inkişafı üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Postmodern cəmiyyətdə din, alternativ dünyagörüşləri – elm, incəsənət, ədəbiyyat və digər şüur formaları içərisində nisbi gerçəkliyə malik olan düşüncə sistemi kimi mövqeyini möhkəmləndirməyə başlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

Bauman Z. (2003). *“Modernlik və Müphemlik”*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman Z. (2011). *“Postmodern Etik”*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bell D. (1973). *“The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting”*, New York: Basic Books.

Berger Peter L. (2002). *“Sekülerizmin Gerilemesi”*, Sekülerizm Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği. (tər. Ali Köse), İstanbul: Ufuk Kitapları.

Bocock Robert. (1992). “*The Cultural Formations of Modern Society*”, The Formation of Modernity. (ed. Hall S., Giebm B.), Cambridge: Polity Press.

Cevizci Ahmet. (2002). “*Felsefe Sözlüğü*”, İstanbul: Paradigma Yayınları.

Davie Grace. (2000). “*Din ve Modernite: Batılı Bir Bakış*”, Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye: Milletlerarası Tartışmalı İlimi Toplantı. (ed. Sabri Orman), İstanbul.

Furseth I., Repstad P. (2011). “*Din Sosyolojisine Giriş: Klasik ve Çağdaş Kuramlar*”, (tær. Çapcıoğlu İ., Aydınalp H.), Ankara: Birleşik Kitabevi.

Giddens Anthony. (2009). “*Sociology*” (6th edition), Cambridge: Polity Press.

Giddens Anthony. (2010). “*Modernliğin Sonuçları*”, (tær. Ersin Kuşdil), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hamilton Peter. (1992). “The Enlightenment and The Birth of Social Science”, The Formation of Modernity. (ed. Stuart Hall-Bram Giebm), Cambridge: Polity Press.

Kirman M.Ali. (2009). “*Modernleşme Süreci ve Din (Sekülerleşme Perspektifinden Sosyolojik Bir Analiz)*”. IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, Ankara.

Kurt Abdurrahman. (2017). “*Din Sosyolojisi*”, İstanbul: Sentez Yayıncılık.

Slattery Martin. (2014). “*Sosyolojide Temel Fikirler*”, (ed. Ümit Tatlıcan), İstanbul: Sentez Yayınları.

Touraine Alain. (2016). “*Modernliğin Eleştirisi*”, (tær. Hülya Tufan), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Wallis R., Bruce S. (1992). “*Secularization: The Orthodox Model*”, Religion and Modernization. Oxford: Clarenton Press.

д.ф.но соц. Асаф Ганбаров

МОДЕРНИЗАЦИЯ, ПОСТМОДЕРНИЗМ И РЕЛИГИЯ: НОВЫЕ ВЫЗОВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ

РЕЗЮМЕ

В данной статье с теоретической точки зрения изучены отношения между религией и современностью, что является одной из актуальных проблем социологии религии. Основной целью статьи является выявление влияния процесса модернизации и постмодернизма на религию. Поэтому, в первую очередь, были исследованы основные особенности современного общества - рационализация, индивидуализм, индустриализация, процессы институциональной дифференциации, а также было всесторонне проанализировано влияние модернизации на религию. Процесс модернизации состоит из перехода от традиционного аграрного общества к современному индустриальному обществу, а также совокупности технологических, экономических, социальных, культурных и политических изменений, направленных на модернизацию социальной системы. В целом различают четыре аспекта отношений между современностью и религией: секуляризация, адаптация, консерватизм и инновации. Секуляризация общества, что означает упадок религии, является лишь одним из аспектов отношений между религией и современностью, поэтому модернизация общества не обязательно приводит к снижению важности религии и секуляризации. Стоит также отметить, что развитие постмодернизма в современном мире создает новые возможности для религиозных и мистических идей, которые не основаны на рациональных и точных научных методах. Таким образом, религиозное сознание постепенно начинает возрождаться как альтернативное мировоззрение в постмодернистском обществе.

Ключевые слова: модернизация, религия, рационализация, секуляризация, постмодернизм.

Assist. Prof. Asaf Ganbarov

MODERNIZATION, POSTMODERNISM AND RELIGION: NEW CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

ABSTRACT

This article deals with the relationship between religion and modernity in theoretical perspective which is one of the actual problems of sociology of religion. The main purpose of the article is to identify the effects of the modernization process and postmodernism on religion. Thus, the main features of modern society – rationalization, individualism, industrialization, institutional differentiation processes have been explored and the effects of modernization on religion in multidimensional aspects are examined. The process of modernization consists of a transition from a traditional agrarian society to a modern industrial society as well as a combination of technological, economic, social, cultural and political changes aimed at the modernization of the sociopolitical system. In general, four aspects of the modernization and religion are distinguished: secularization, adaptation, conservatism and innovation. The secularization of society, which means the decline of religion, is merely one aspect of the relationship between religion and modernity, thus, modernization of society does not necessarily result in the loss of importance of religion in modern society. It is also worth noting that the development of postmodernist thought in modern world creates new opportunities for religious and mystical ideas that are not based on rational and accurate scientific methods. Thus, religious beliefs are gradually beginning to revive as an alternative worldview in postmodern society.

***Keywords:** Modernization, religion, rationalization, secularization, postmodernism*

Çapa tövsiyə etdi: dos. E.A.Əzizova